

ОКЛИОЯ КЛИО КЛИО

Сборник в чест на 65-годишнината на ст.н.с. Милен Куманов

© Александра Куманова, Александър Арнаудов, Александър Гребенаров,
Ангел Веков, Ани Златева, Атанас П. Шопов, Ваня Стоянова,
Васил Гюзелев, Венцислав Велев, Володя Милачков, Георги Гемиджиев,
Зденка Тодорова, Златомира Герджикова, Илия Тодев,
Кинка Панайотова, Константин Косев, Костадин Гърдев,
Лиана Гълъбова, Лизбет Любенова, Луиза Ревякина, Николай Жечев,
Николай Игов, Николай Поппетров, Николай Савов,
Николай Цв. Кочев, Павел Стефанов, Петър Хр. Петров, Петър Чолов,
Румяна Първанова, Светлозар Елдъров, Слави Славов, Стоян Петров,
Стоян Танев, Теодоричка Готовска-Хенце, Тодор Петров,
Христо Глушков, Христо Йонков, Христо Темелски – автори, 2008

© Жеко Алексиев – художник на корицата, 2008

© Фондация „Арете-Фол“, 2008

ISBN 978-954-617-042-2

СБОРНИК В ЧЕСТ НА 65-ГОДИШНИНАТА
НА СТ.Н.С. МИЛЕН КУМАНОВ

Венцислав Велев

ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ В
ПОЛИТИКАТА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА БЗНС
(1920–1923)

С идването си на власт земеделското правителство изпада в твърде тежка ситуация. Следвоенна България се вижда принудена да се съобразява с клаузите на несправедливия и тежък диктат, наложен ѝ в Париж. Премиерът Ал. Стамболийски и ръководеното от него правителство се ориентират към политика, насочена за преодоляване на негативните за страната последици от преживените до този момент две национални катастрофи. В изявление, направено пред представители на френската преса, българският министър-председател очертава пътя, към който той възнамерява да се придържа: „Ние сме готови да подновим още от днес лоялните искрени отношения с всички държави от Съглашението, без да изключваме и балканските си съседи. Мечът на фердинандовска България е счупен и ние ще направим от него плугове. Вместо да бъдем прусаци на Балканите, ние ще се постареем да бъдем швейцарци на Балканите.“¹ От острия поглед на земеделския лидер не убягва пробиващото си все повече сред европейските дипломатическите кръгове мнение, че с изработените мирни договори проблемите в Европа не свършват. Напротив, родената в Париж „нова система“ създава и залага бъдещи противоречия между отделните евро-

¹ БТА, Бюлетин № 495, Първи. С., 9 декември, л. 1.

пейски страни. На самата мирна конференция, когато в основно мото на целия свят се превръща виждането за справедливост и самоопределение на всички народи, се възприема противоположният принцип – на по-силния, тактиката „разделяй и владей“². В потвърждение на това мнение е фактът, че още незасъхнало мастилото под договорите, във водещите европейски столици Лондон и Париж започва спорът доколко те са целесъобразни и колко ще издържат. Убеждението за тяхната краткотрайност все повече се налага в съдържанието на коментиранияте теми. То се превръща в прогноза за предстоящ съюз между Германия и Русия. И двете държави биха сторили това, за да променят създаденото положение – от Велики сили те се озовават отстранени от сцената на европейската политика. На следващо място идва убеждението, че програмата на американския президент Удроу Уилсън за мирно урегулиране на света, която всички възприемат за основа на бъдещата европейска политика, не успява. Нейните принципи се загърбват от всички съюзници. Към това се прибавя все по-осезаемото противопоставяне между Франция и Великобритания. Франция, затвърждавайки влиянието си на Балканите, се заема с уреждането на работите на Гърция, Югославия, Румъния, Австрия, Чехословакия, до известна степен и на Полша. Стремещът ѝ да създаде една Дунавска федерация срещу яростното противопоставяне на Италия. Същевременно нарасналите френски апетити към Близкия изток срещат противодействието на Великобритания, която продължава ревниво да пази подстъпите към своите азиатски колонии и най-вече към Индия³.

В тази сложна международна обстановка Ал. Стамболийски започва изграждането на „нова българска външна политика“. В изявление, посочващо нейните основни цели за приоритет, той поставя нормализирането на отношенията с външния свят. Следваща крачка е да се ликвидират последиците от войната и направеното по това време от българите негативно впечатление. В това се заключава и условието да се потърси една по-късна ревизия на българския мирен договор. Своето виждане за установяване на траен мир на Балканите Стамболийски определя по следния начин: „1. Да се позволи на народите в спорните земи сами да определят своите съдбини; 2. Да се зачитат напълно и под

² НБКМ-БИА, ф. 20, а.е. 5, л. 1–2.

³ Пак там, л. 3.

международен контрол правата на малцинствата, вписани в разните договори за мир: 3. Да се даде излаз на България на открито море.“⁴

Първата външнополитическа задача, която възглавявяваната от Стамболийски българска дипломация⁵ се вижда призвана да реши, е свързана с уреждането на отношенията на България с останалите балкански страни. Предимство в тази насока се дава на Югославия. Това произтича от положението, което тя и в следвоенния период продължава да заема в политическия живот на Балканите. В качеството си на основен съюзник на държавите от Антантата и проводник на френската политика в региона, тя се явява онзи важен фактор, с който всички балкански държави се виждат принудени да се съобразяват. Участието ѝ в т. нар. Малка Антанта също засилва тези ѝ позиции. Самият Стамболийски е привърженик на отколешната идея за федерирането на българите със сърбите и останалите славяни – хървати и словенци. В тази насока към Белград се отправя призив да се забравят всички натрупани през годините недоразумения и да се пристъпи към изграждане на приятелски и добросъседски отношения⁶.

Българското правителство запазва водената и до този момент линия на неутралитет при всички случаи. На първо време то изчаква становището на останалите държави и най-вече на балканските по въпроса, свързан с окупацията на Тракия от страна на Гърция. Това се налага по няколко съображения. От значение е обстоятелството, че за всички е ясно кой стои зад гърба на Гърция в този момент – двете водещи сили в Европа Франция и Великобритания, всяка преследваща собствените си цели. Тази позиция на българската дипломация се диктува и от стратегически външнополитически план съображения. А именно: все още на всички прояви на българската външна политика в света се гледа с недоверие⁷.

⁴ Земеделско знаме, № 15, 29 юни 1919; № 19, 2 окт. 1919.

⁵ През цялото самостоятелно управление на БЗНС (април 1920–юни 1923) Ал. Стамболийски изпълнява и длъжността на външен министър.

⁶ Тези си мисли Стамболийски изказва в реч, произнесена на 12 септември 1920 г. в Градската градина в София (Земеделско знаме, № 47, 17 септ. 1920).

⁷ В това отношение показателно е изявлението на френския президент Поанкаре, направено на 15 март 1920 г. пред сп. „Ревю дьо Монд“. В него се казва: „Още от преди войната и особено от 1912 г. насам ние имаме твърде много и твърде основателни причини да бъдем раздразнени против България... Ние винаги ще искаме от България да засвидетелства пред своите съседи, които са наши приятели и наши съюзници, а именно пред румъните, сърбите и гърците, същите чувства, каквито засвидетелства на Франция и Англия.“ НА БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 194, л. 51.

В същото това време Стамболийски достига до извода, че трябва да се стреми към подтикване на силите, наложили „новата система“, сами да поправят решенията си, докато това все още може да се стори. Проявената враждебност спрямо България трябва да се преодолее⁸.

Водена от тези разсъждения и анализирайки ситуацията на Балканите, София продължава следването на възприетата вече политика към нормализиране на отношенията с Югославия. В нейно лице Стамболийски вижда съюзник, който евентуално би го подпомогнал в борбата му срещу претенциите на Гърция към Западна Тракия. Тази си позиция българският премиер дължи на редица обстоятелства, но най-вече тя е и следствие на положението, създадено в следвоенния период. Тъй като България е победена страна, тя е принудена да съобразява всичките си ходове с клаузите, залегнали в Ньойския мирен договор. А в него е записано, че на българската държава се дават „гаранции“ за получаване на икономически излаз на Бяло море (чл. 48). По време на Парижката конференцията и при изготвянето на мирния договор българската делегация се вижда принудена да се примири с наложеното ѝ положение, защото няма друг избор. Но няколко месеца по-късно, когато Гърция с мълчаливото съгласие на Великите сили окупира цяла Тракия, на практика се нарушава постигнатото вече споразумение. Това се превръща в идеален повод българската позиция за решаване на тракийския въпрос да стане по-настъпателна. В действителност обещаният с чл. 48 „икономически излаз“ се явява единственият коз в ръцете на Стамболийски, който той може да използва за момента. Самият той е убеден, че в перспектива този излаз може от икономически да се видоизмени в териториален⁹.

За да се постигне сближаване на българската с югославската позиция, Стамболийски изтъква необходимостта от преодоляване на съществуващото в средите на българските политици предубеждение

⁸ *Спеланзон, Ч.* Победени и победители на Балканите. – В: Македонска библиотека. С., 1930, 196–197.

⁹ Подобни идеи Стамболийски защитава и по време на конференциите в Генуа и Лозана (1922–1923). Вж. *Божидаров, В.* България на конференциите в Генуа и Лозана (1922–1923). – Във: В чест на акад. Христо Христов. С., 1976, 313–337; Западна Тракия в дипломатическата борба (1918–1924). – В: Изследвания по българска история. Т. 3. Външна политика на България (1878–1944). С., 1978, 235–266; *Шарланов, Д.* Управлението на БЗНС и националният въпрос. – ИПр., 1987, № 2, 12–13.

спрямо единодействие във външнополитическо отношение с Югославия. Съществуващо от предходните години, то се засилва вследствие на предявените от нейна страна претенции спрямо западните български земи. В договора се говори за прокарване на нова граница между Югославия и България, но все пак се поставя и едно условие – въпросът да се доуточни от разграничителната комисия, която да се произнесе окончателно по него. Запазването на старото положение, а и самите решения на Разграничителната комисия, произнасяща се за непромяна в съществуващата до този момент граница, вдъхват увереност в средите на българските политици. В полза на своите доводи за българо-сръбско приятелство Стамболийски изтъква възможността за евентуална подкрепа от страна на Белград за осъществяване на българския излаз на Беломорието, отбелязан в чл. 48 на Ньойския договор. В тази насока благотворен ефект според българския премиер биха изиграли все по-явните претенции от страна на Югославия за неин собствен морски излаз в района на Солунското пристанище. Пред своите съмишленици Стамболийски неведнъж припомня за страха, който в Белград все повече изпитват по отношение на нарасналите италиански амбиции за господство в адриатическия регион¹⁰. Ето защо в новата ситуация за подпомагане на българските амбиции Стамболийски открива подходящ партньор единствено в лицето на Белград. Тази подкрепа му е изключително необходима, а и той самият е на мнение, че югославското правителство няма да му откаже своето съдействие¹¹. Убеждението му се основава на факта, че с това си искане България няма да излезе от рамките на Ньойския договор. Напротив, тя ще иска неговото спазване и

¹⁰ През цялата 1920 г. от първостепенно значение за югославската дипломация е въпросът да се търси съюзник заради изострените ѝ отношения с Италия. Става дума за т. нар. Фиумски въпрос. На 12 ноември 1920 г. се подписва Рапалският договор. Според него Югославия получава Далмация, а Италия – Юлийска крайина и някои средиземноморски острови. Градът Фиуме (Риека) е обявен за свободен град.

¹¹ В тази насока българският премиер се подпомага от още едно обстоятелство – незаинтересоваността на Белград към икономическите клаузи на Ньойския договор. Според него 40% от българските репарации се падали на Италия и само 5% – на Югославия. Отчитайки това, Стамболийски дава своите уверения на Белград, че България ще заплати югославската част, като срещу това получава съгласието на белградското правителство за непротивопоставяне на забавянето изплащането на българския репарационен дълг. *Василевит, Г. Югославия и Нейският договор за мир со Бугарија (1919–1939).* – Гласник на Институтот за национална историја, 1973, № 2, 50–58.

прилагане. Най-вече това се отнася за частта му, упоменаваща задължението на съглашенските държави, поето с чл. 48 от договора. Осигурявайки си подкрепата на Белград по този важен за България въпрос, Стамболийски цели получаване на подкрепа и от страна на Франция, която винаги е стояла зад своята съюзничка Югославия¹².

От своя страна Югославия не е толкова ентузиасирана от сключването на някакъв съюз с България. Доказателство за това е и многократният отказ, даден на изразеното от Стамболийски желание да посети Белград. В белградската преса непрекъснато се появяват съобщения, в които се отправят нападки срещу българския премиер за направеното от него посещение в Рим непосредствено след подписването на Ньойския мирен договор. По отношение на исканата от България подкрепа за излаз на Бяло море, Югославия не изразява склонност да я окаже веднага и безвъзмездно. В Белград осъзнават, че въпросът за българския излаз на Беломорието скоро ще се свърже с проблема за съдбата на българското население не само в този регион, но и във всички съседни балкански държави, включително и в югославската. А това е в дисонанс с провежданата до този момент от белградските правителства политика. За всички в Югославия е ясно, че ако искат да осъществят собствените си стремежи към Бяло море, то преди това е необходимо Белград да затвърди напълно управлението си във Вардарска Македония. Самата тя след Първата световна война е обявена за част от Южна Сърбия, а по този пример окупираните западни български територии – за част от Стара Сърбия. Без да се отчита реално и безпристрастно етническият им характер, те са обявени за територии, в които живеят единствено и само „прави сърби“¹³.

¹² Куманов, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения в края на 20-те години на XX в. Вж. България в света от древността до наши дни. Т. 2. С., 1979, с. 191.

¹³ Мичева, Здр. Българо-югославските отношения (1919–1923). – Векове, 1980, № 3, 15–16; Витавер, В. Английското јавно мислење за Македонија од 1919–1926. – Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1965, № 1, 36–37. Това официално становище се доразвива и закрепва от страниците на белградската преса. Антибългаризмът става все по-открит. На 27 јули 1920 г. в. „Прогрес“ излиза с наистъпателна статија. В неа българската држава и правителство се подлагат на ожесточена критика. Изтъква се недоверието, което всички југославјани изпитват към свој сосед, защото „тој грабна нож и непријателски ни се втурна в грба“. БТА, Бюлетин № 3. Поверителен. С., 30 јули 1920.

Кризата в българо-югославските отношения, появила се вследствие от окупацията, все повече се задълбочава. В края на ноември 1920 г. Белград заема още по-настъпателна позиция спрямо България. Предприемането на окупационните действия се мотивира с обстоятелството, че София не изпълнява поетото през март същата година обещание да се изпратят в Югославия договорените вагони с въглища. Белград настоява за официално решаване на този въпрос от българските власти. В отговор на това К. Тодоров връчва официална нота, в която се напомня, че в подобна ситуация Ньойският договор не предвижда определени срокове. За да се тушира напрежението обаче, до края на месеца в югославски ръце се предават 81 локомотива, 281 вагона с резервни части за тези локомотиви и 25 000 тона въглища¹⁴.

Към края на 1920 г. в отношенията между Югославия и България се открояват няколко въпроса, които се превръщат в непреодолимо препятствие за осъществяване на желания от българска страна приятелски диалог.

На първо място изпъкват последиците от осъществената през ноември 1920 г. окупация на западните български земи. След първоначално проявената от страна на София активност, намираща проява в търсене на дипломатическа подкрепа и отправяне на официален протест в Париж по повод на започнатите от Югославия неправомерни окупационни действия, постепенно се достига до извода, че поне за известно време този въпрос трябва да се изостави. Проявената от българските дипломати колебливост и отстъпчивост за момента намира обяснение в сляпата вяра на отправените от Белград официални изявления. От югославската столица заявяват пред Посланическата конференция, че ще се зачетат решенията на Международната разграничителна комисия, каквито и да са те. Към това се прибавя и възприетото от българското правителство предложение, дадено от българския посланик в Париж – ген. Сава Савов, да не се дава гласност за окупацията

¹⁴ *Todorović, D. Jugoslavija i balkanske države 1919–1923. Beograd, 1979, с. 99.* Основание за своята антибългарска политика Белград намира в решенията, приети на международната конференция в Спа, проведена през лятото на същата година. На нея югославската позиция се заключава в следното: България не изпълнява предвиденото в Ньойския мирен договор, което всички държави трябва да вземат под внимание. Тези изявления намират подкрепа и в изказванията на френските делегати. БТА, ПЧП, Бюлетен № 2. Поверителен. С., 26 юли 1920.

на Цариград. Това той мотивира с обстоятелството, че продължавайки да изразява виждането си по въпроса за окупацията, София само ще разклати натрупаното до този момент международно доверие към България. В същото време самите европейски държави вече възприемат идеята да се извърши една ревизия на мирните договори, в това число и на българския¹⁵. Възприело тази позиция, българското правителство предприема редица крачки, които на пръв поглед звучат в дисонанс с националните интереси, но са част от поетия вече курс на българо-югославско сближение на всяка цена. Именно с това може да се обясни инструкцията, която Дирекцията на пощите и телеграфите в България издава на 8 декември 1920 г. до клоновете си в страната. Еней се нарежда всички пратки до окупирани български краища да се адресират според наложените там нови югославски изисквания. От своя страна това довежда до парадокса българи да адресират съобщенията си до българи, използвайки латинската азбука¹⁶.

Второто препятствие между двете държави се свързва с въпроса за съдбата на намиращите се все още в югославски ръце български военнопленници. По данни на българското правителство такива имали заточени в Нишката крепост. Поради тази причина с този проблем официално се запознава и Британското външно министерство. На него се предават сведения, според които към 15 август 1920 г. в Югославия има останали в плен 10 902 български военнослужещи – 78 офицери и 10 824 войници¹⁷. Към края на годината, въпреки уверенията на Белград, че всички пленници са репатрирани в България, на практика се оказва, че все още в затвора на Ниш са задържани 7 офицери и войници. Всичко това се съобщава в нота № 468, подадена от пълномощния министър в Лондон Д. Станчов до британския първи дипломат лорд Кързън¹⁸.

Немаловажен се оказва и спорът между двете държави, започнал след обявяването на кандидатурата на България за редовен член на ОН. Решението за тази си крачка българското правителство взема още на 4 август 1920 г. Мотивите са повече от ясни: преодоляване на външно-

¹⁵ ЦДА, ф.176К, оп. 4, а.е. 1113, л. 103.

¹⁶ Утро, № 3419, 8 дек. 1920.

¹⁷ Митев, Д. Британски документи за съдбата на българските военнопленници след Първата световна война. – ВИСБ., 1990, № 2, с. 179.

¹⁸ Пак там, 190–192.

литическата изолация на България; осигуряване териториалната цялост на страната от посегателствата на съседните държави; действия пред този международен форум за евентуална ревизия на мирния договор¹⁹. От съществено значение е фактът, че в чл. 19 от Устава на ОН се допуска евентуална ревизия на мирните договори, което би се явило като силен коз в ръцете на българското правителство при поставяне на този въпрос за разглеждане²⁰.

Ръководено от желанието си за нормализиране на добросъседските отношения, българското правителство прави нови крачки в тази насока. Без да се дочака решението на репарационната комисия, чрез френската мисия в София в Белград се предава намерението на София всички намиращи се в страната жп материали, за които Югославия претендира, да ѝ бъдат незабавно изпратени. На 23 декември 1920 г. със специална нота Белград е информиран за това българско решение и се призовава за ответна реакция от страна на югославските власти, към възстановяване на жп трафика, временно прекъснат от тях на 15 декември. На 1 януари 1921 г. белградското правителство възстановява жп съобщенията между двете страни²¹. Междувременно известни кръгове в югославския политически живот се изказват за промяна във водената до този момент спрямо България политика. Някои от най-влиятелните белградски вестници – „Правда“, „Трговински гласник“, както и загребският „Обзор“, непрекъснато призовават за смекчаване на отношението спрямо българската държава. В редакционни статии в „Правда“ открито отправя нападки срещу помощника на Пашич във

¹⁹ ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а. е. 4311, л. 1.

²⁰ Срещу българското членство в ОН най-много се противопоставят Югославия и Румъния. Югославският представител в Организацията Сполайкович изтъква като основен мотив за своя отрицателен вот неизпълнените от страна на България военни клаузи на Ньойския договор, отнасящи се за разоръжаването на българската армия. Това се оборва от италианския представител в Междусъюзническата военна комисия ген. Мариети, който заявява, че в сравнение с всички останали неприятелски държави, българската най-ревностно изпълнява своите задължения. На 16 декември 1920 г. при проведеното гласуване България е приета за член на ОН с 35 гласа „за“ от общо 37 гласували (двама делегати – на Австралия и Франция, се въздържат). Вж. *Топалов, Вл.* Приемането на България в Обществото на народите. – ИИИ, т. 24, 1983, 80–120.

²¹ *Мичева, Здр.* Проблемът за западната граница на България и българо-югославските отношения (1919–1923 г.). – В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. 3, 1983, с. 275.

външната политика – Т. Попович, обвинявайки го като инициатор на влошените югославско-български отношения. Това обаче не пречи на същия вестник да заяви, че към Стамболийски и българския народ трябва да се подхожда внимателно и с недоверие, защото „той (Стамболийски – б.а., В. В.) винаги поставя някакви условия“²². И все пак неприязънта на част от югославския политически елит спрямо България си остава. Н. Пашич и кръгът около него продължават да гледат на източната си съседка като на държава, върху която справедливо са наложени санкции. София посреща с мълчание тези обвинения. Курсът към нормализиране на отношенията с Югославия продължава да се следва, като в името на това българското правителство не отговаря на отправените му нападки, колкото и лишени от основание да са те²³.

* * *

Напрежение в българо-югославските отношения внася появилите се в резултат от анексията на Западните покрайнини поток от бежанци. Напускат си родните си места и пристигат в България, придвижването на тези значителни маси от население създава нови затруднения пред българското правителство. В края на 1920 г. броят на пристигащите в България бежанци става все по-голям.

В бежанското движение на населението от Западните покрайнини се различават няколко етапа. Разграничителна линия между тях става датата 6 ноември 1920 г.²⁴ В тази, разбира се, условно изградена

²² *Todorović, D.* Op. cit., p. 101.

²³ Повод за поредицата остри нападки спрямо България, отправени в югославската преса, стават изявленията на Стамболийски пред представители на западните вестници, че Югославия е виновна за тежкото положение на България. На пресконференция в Прага българският премиер отхвърля отправените му обвинения и за пореден път подчертава, че българската държава лоялно изпълнява мирния договор. *Коларж, Я.* Чехословашко-българските отношения през 1919–1923 г. – ИПр., 1984, № 5, с. 37.

²⁴ Методи Петров разделя бежанския процес на българите от Западните покрайнини на три етапа: първи – след като се разчува вестта за присъединяването на нови български територии към Югославия; втори – след окончателното решение за откъсването на посочените територии, т. е. след 27 ноември 1919 г.; трети – след анексията на западните български краища от Югославия, извършена на 6 ноември 1920 г., който в различна степен продължава до 40-те години. *Петров, М.* Националноосвободителното движение в Западните покрайнини (1919–1934). С., 1995, с. 55.

периодизация се наблюдават известни различия. Своего начало бежанският процес сред българите от Западните покрайнини бележи още през лятото-есента на 1919 г., когато се получават първите известия за откъсване на региона от България. В първите месеци той все още не е толкова ясно изразен. Населението изпитва макар и малка, но все пак обозрима надежда, че родните му места ще останат в пределите на българската държава. Ето защо в по-голямата си част забягналите се връщат отново²⁵. По-осезаем процес на изселване се наблюдава след датата 27 ноември 1919 г., когато става ясно, че по силата на подписания от българското правителство Ньойски мирен договор България е принудена да се откаже от почти всичките си западни територии. Насъпилият сред местното население паника е огромна. Допълнително тя се подсилва, когато част от българската администрация, както и някои учители преждевременно напускат Цариград, Босилеград и региона. До известна степен населението се успокоява, когато става известно окончателното съдържание на чл. 27 от договора, регламентиращ бъдещата гранична поправка между България и Югославия. В него точното трасе на новата граница се описва най-общо, а самата тя се предвижда да се определи от изградената за целта международна комисия. Ето защо част от населението отново се завръща по родните си места. Завръщат се и почти всички представители на местната административна власт. Всичко това, придружено от някои изказвания, направени от членовете на Международната разграничителна комисия, внася известно успокоение и надежда, че някаква по-съществена гранична поправка между България и Югославия няма да се извършва²⁶. В този първи етап на изселническата вълна, предприет в периода от лятото на 1919 до есента на 1920 г., се забелязват няколко общи черти. Преди всичко тук не може да се говори за наличие на емиграционни движения, тъй като през посочения период тези краища все още се намират в пределите на българската държава. Въпреки това вътрешна миграция на различни групи от българското население е налице. Но в тази една година тя се осъществява изцяло в рамките на държавата, а не из-

²⁵ ЦДА, ф. 1806К, оп. 1, а. е. 1, л. 22, 28–29.

²⁶ На 3 ноември 1920 г., при посещението си в Трънска Клисура председателят на Международната разграничителна комисия полк. Ордиони заявява пред местното население, че промяна на съществуващата между България и Югославия граница няма да се извършва. ЦДА, ф. 123К, оп. 1, а. е. 193, л. 7–8.

вън нея. Въз основа на това през първият етап на бежанското движение сред българите от Западните покрайнини, осъществен в периода лятото на 1919 – лятото на 1920 г., може да се говори за наличие на вътрешни имиграционни процеси, които се осъществяват в различен размер и темпове.

По съвсем друг начин се развива бежанският процес след 6 ноември 1920 г. С извършените действия по окупация и налагане на югославския режим на управление, по същество западните български земи престават да бъдат част от българската държавна територия. Породеният вследствие от това бежански процес е форма на естествена съпротива на местното население срещу новото управление. В течение на годините започналата емиграция не само не стихва, но и се засилва²⁷. Преминаването на границата се извършва по два начина – на групи или поединично. Емиграцията се осъществява както по легален път, така и нелегално, всеки един от които носи съответния риск²⁸. В литературата не съществува единно становище относно броя на притигналите в България бежанци от Западните покрайнини. Много често техният брой варира в различна степен. Причина за това е липсата на официална статистика, от която да се черпи по-точна информация. Според някои данни към средата на 1923 г. в България има регистрирани около 200 000 души бежанци. В това число се включват и тези,

²⁷ За размера на бежанската вълна, породена вследствие на окупацията, говори и фактът, че населението на Цариград от около 7000–8000 души намалява значително и през 1921 г. то наброява 3494 души. В по-късните години неговият брой спада още повече, като през 1926 г. достига 2250 души. Същото се отнася и за Босилеград, който от 2900 жители през 1920 г. за една година намалява почти двойно – до 1500 жители. ЦДА, ф. 1806К, оп. 1, а.е. 1, л. 22; ф. 123К, оп. 1, а.е. 199, л. 6; *Николов, Б. Димитровградска хроника*. Ниш, 1969, с. 34.

²⁸ Необходимо е да се отбележи, че процесът на емиграция от посочените райони е продължение на друг един, водещ началото си още от края на XIX в. Става дума за емигрирането на компактни български маси, които напускат родните си места след като Берлинският конгрес (1878 г.) постановява Нишко, Пиротско и Вранско да се изключат от пределите на възстановената българска държава. Именно тогава напусналите Пирот българи се заселват в Цариград и поставят основите на новия град. Емигрирането на българите от западните краища се отбелязва и през периода на Втората балканска (Междусъюзническа) война, когато през 1913 г. тук има военни стълкновения. Такива те се оказват и в 1917 г. Именно тогава сръбски части начело с Коста Пекинец дълго време кръстосват региона. Обект на насилие става Босилеград, който неколнократно е нападан и опожаряван.

пристигнали от Македония, Добруджа, Тракия и Западните покрайнини²⁹. Какъв е процентът на пристигналите от Западните покрайнини бежанци, е трудно да се каже³⁰. Във всеки случай, като се слага знак за известна условност³¹, може да се приеме твърдението, отпечатано в изданието на западнопокрайните бежанци в България – в. „Западно ехо“, че през различните години от този регион в България пристигат около 20 000 души³². Подобни данни дава и печатния орган на нелегалната западнопокрайска организация – в. „Въртоп“³³.

Въз основа на различни правителствени решения бежанците се настаняват по цялата територия на страната – Видинско, Кулско, Врачанско, дори чак в Бургаско. На някои места, какъвто е случаят със с. Надежда, Ломско, бежанците от Западните покрайнини представляват почти цялото население. С решение на Народното събрание се изгражда и ново селище – с. Димитрово, Оряховско, в което се заселват 60 семейства на бежанци от Босилеградско. Въпреки положените от страна на българското правителство усилия, проблемите си остават. На отделни места дори възникват спречквания между настанените бежанци и местното население. Не са малко и случаите, в които някои кметове оземляват бежанците с много по-малко количество земя от предвиденото в закона³⁴. Големият брой на забегналите в България налага нуждата от изграждането на структури, които да работят в тяхна подкрепа. През май 1920 г. Народното събрание приема закон, според

²⁹ Косатев, Т. Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – ИИИ, т. 26, 1983, с. 53.

³⁰ Едно от малкото точни сведения, в които се говори за броя на бежанците, пристигнали в България от Западните покрайнини, намираме в доклад № 15177 на Главната дирекция по настаняването на бежанците до министъра на финансите от 30 октомври 1931 г. В него се споменава, че от отпуснатия на България бежански заем до средата на 1931 г. са се възползвали всички 1665 семейства на бежанци от Западните покрайнини. ЦДА, ф. 135К, оп. 1, а.с. 71, л. 3.

³¹ В своето изследване М. Петров се спира на цифрата 20 000 души. Тя се оспорва от друг един изследовател – М. Миланов, който смята, че от тази цифра трябва да извадим 5000 души, които наистина са емигрирали от Западните покрайнини, но отиват в различни страни от Западна Европа. Вж. Петров, М. Цит. съч., с. 55; Миланов, М. Забравени български земи. Западните покрайнини в периода между двете световни войни. С., 1994, с. 21.

³² Западно ехо, № 30, 2 дек. 1923.

³³ Въртоп, № 12, апр. 1933.

³⁴ Западно ехо, № 32, 23 дек. 1923.

който на всички бежански семейства се раздават по 50 дка обработваема земя от създадения държавен поземлен фонд. В края на 1920 г. се приема Закон за настаняване на бежанците и осигуряване на поминъка им. С него се осигуряват всички бежанци, пристигнали в България след 1913 г. Към МВРНЗ се създава Бюро за настаняване на бежанците, което се заема с прилагане на закона. Създават се и околийски комисии с цел по-добра ефективност при посрещането и настаняването на хората. Улеснение внася приетият на 25 април 1921 г. Закон за трудово-поземлената собственост.

* * *

Въпреки че в края на 1920 г. посредством анексията на западните български земи югославското правителство самоволно определя източната си граница, то през цялата 1921 г. в София продължава своята работа Международната комисията по определяне на българо-югославската граница. По време на заседанията ѝ югославският представител в нея ген. Стефанович неколkokратно заявява, че Белград държи на обещанието си да се вслуша в решенията на комисията и да съгласува по-нататъшните си действия с тях. Декларация в подобен дух той прави още в края на предходната година. В изнесената от него информация се съобщава, че от окупираните територии са изтеглени всички войскови части. Оставени са само една дружина с 3 роти, които да изпълняват полицейски функции, „колкото да се поддържа общественото спокойствие“. За продължаващото по българо-югославската граница напрежение ген. Стефанович намира отговор единствено в действията на българското правителство. Според него възникналите усложнения са вследствие разпореждането на българските власти хората да се оттеглят към вътрешността на България още в дните преди окупацията³⁵. Изявленията на югославския представител в комисията се посрещат с мълчаливо съгласие от английския и японския комисар. Единствен италианският комисар – Леви, остро протестира срещу югославските действия и открито заявява, че по този начин Белград не спазва постановленията на Посланическата конференция. Използвайки това, българският комисар полк. Кисъов за пореден път призовава Югославия да се

³⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а.е. 1113, л. 106. Протокол № 34.

вслуша в решението на комисията и да напусне завзетите български земи. Възвръщането им към българската държава той определя като единственото доказателство, че в Белград наистина желаят изграждане на добросъседски отношения между двете държави³⁶.

От развоя на продължаващата в комисията дискусия става ясно, че българското правителство все още смята, че процесът на окупация на западни български земи може да се спре. За това говори и фактът, че въпреки окупационните действия, комисарите не спират с работата си и продължават с определянето на границата. Мнението им, изразено в изявление на полк. Ордиони за българската преса, е, че процесът за определяне на новата гранична линия между България и Югославия не е завършен окончателно. В противовес на това оптимистично становище полк. Кисъов докладва в МВнРИ, че съществуващото положение, наложено след окупацията, едва ли ще бъде променено. Това си убеждение той мотивира с обстоятелството, че при конкретните разговори около определянето на граничното трасе комисарите разглеждат единствено районите на север – около с. Брегово и р. Бездъница. От своя страна ген. Стефанович не спира с изявленията си за необходимост от промяна на теоретичното трасе на границата между България и Югославия³⁷. Самите комисари този път приемат без възражение това становище, което среща яростната съпротива на българската страна. Определяйки го за неоснователно, полк. Кисъов се базира на вече взето от комисията решение при подобен случай. В него се казва: „Не е ни уместно, нито желателно, нито даже възможно да се извърши едно ново намаление на българската територия, понеже договорът е строго определил тези граници, които трябва да се наложат на България.“³⁸ От своя страна, с видима апатия и нежелание отбелязват, че тяхната работа се заключава в определяне на теоретичната, а не на фактическата граница, поради което впоследствие могат да се извършат, със съгласието на заинтересованите страни, промени. Това се използва от югославската страна,

³⁶ Пак там, л. 125. Протокол № 35.

³⁷ По време на разговорите в комисията ген. Стефанович съобщава, че границата при селата Брегово, Ракитница и Косово, които след окупацията са останали в български предели, трябва да се измести още на изток, по стратегически причини. А именно: стремехът на Белград да опази жп линията Зайчар–Неготин от евентуални български нападения. ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а.с. 1113, л. 125.

³⁸ Пак там, л. 18. Протокол № 20.

която продължава да изпълнява своите намерения и да се укрепва в анексираните вече български територии.

Председателят на комисията полк. Ордиони често изпада в спорове с ген. Стефанович. В по-голямата си част те произтичат от нееднократното отмятане на генерала от вече взети и подписани, включително и от него, решения. Изявленията на югославския комисар, който непрекъснато напомня, че изразените от него претенции и препоръки към работата на комисията се диктуват от желанието му да се спазват клаузите на Ньойския мирен договор, не намират подкрепа в конкретните му действия. Когато в последните дни на декември 1920 г. всички комисари в отговор на молбата на босилеградчани решават да посетят окупирания им край, за да се запознаят с икономическото му състояние, ген. Стефанович се противопоставя на това решение. В нарочна декларация той заявява, че ще придружи колегите си в обиколката им, но само като частно лице. Тази негова постъпка е в противоречие със статута му на комисар и официален представител на Белград в комисията³⁹. Несъгласието си с тези действия на югославския комисар полк. Ордиони изразява пред различни представители на пресата и в дипломатическите среди. При среща между него и френския пълномощен министър в София Ж. Пико, той открито изказва възмущението си от действията на югославското правителство и неговия представител в комисията⁴⁰.

От изявленията на полк. Ордиони личи, че според него за неефективността на отправените по повод на окупацията протести вина носи и Посланическата конференция. Всички решения на комисията своевременно се изпращат за одобрение в Париж. Отделно всеки комисар изпраща свой доклад до представителя си в Посланическата конференция. Оттам се получават съответните указания. Междувременно всички решения на комисията са приети и одобрени в Париж. Това се отнася и за протеста, изказан от нея по повод окупацията на западните български земи от Югославия. Същевременно югославската страна получава една морална подкрепа за своите действия от Посланическата конференция. Става дума за изразеното от нея становище, че решенията на комисията могат да бъдат взети за окончателни, едва след като

³⁹ Пак там, л. 149–150. Протокол № 36.

⁴⁰ Пак там, л. 165.

се приемат единодушно от всички, т.е. и от югославския комисар. Въпреки стремежа на полк. Ордиони подопечните му да работят ефективно и безпристрастно, както самият той отбелязва, не всички приети решения могат да се определят като точни и обективни. Едно от най-парадоксалните становища на комисията е, че един ратифициран вече договор, какъвто е българският, не може да се видоизменя, поради което на двете заинтересовани страни – България и Югославия, се препоръчва сами взаимно да се споразумеят за изменението на новата граница. В краен случай това може да стане и чрез посредничеството на Разграничителната комисия⁴¹. Всичко това – известната непоследователност в действията на комисията, бавната и често ненавременна реакция на Посланическата конференция – обяснява защо ген. Стефанович толкова пъти се отказва от своя подпис под някои от протоколите с вече взетите от комисията решения. Така се спъва и забавя дейността ѝ.

В началото на 1921 г. Белград нарежда на своя комисар ген. Стефанович да не подписва нищо, без предварително да е получил за това съгласието на съответните органи в югославската столица. В същото време самите югославски власти предприемат редица мерки, за да закрепят своето положение в окупираните райони. Не за първи път те заставят населението да изпраща молби до всевъзможни инстанции. В тях се отбелязва, че то доброволно иска да остане в югославски предели⁴². По този случай полк. Кисъов заявява, че това е нов тактически ход, посредством който Белград цели не само забавяне дейността на комисията, но и преразглеждане на някои утвърдени от нея вече решения⁴³.

Благодарение на рапортите, изпращани от българския представител в комисията полк. Кисъов, българското правителство и лично Стамболийски непрекъснато са в течение за работата на комисарите⁴⁴. Въпреки че на пръв поглед в София сякаш се примиряват с наложена-

⁴¹ Пак там, а. е. 1810, л. 3.

⁴² Пак там, а. е. 302, л. 19–20.

⁴³ Пак там, а. е. 1113, л. 179–180.

⁴⁴ Докладите са адресирани до Щаба на армията, на чисто подчинение с полк. Кисъов, но оттам веднага са прехвърляни в МВнРИ и препращани лично на министър-председателя. До Стамболийски се изпращат и множеството прошения от населението в окупираните райони. От своя страна той поема задължението да препредава тези писма на полк. Ордиони. ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1809, л. 161.

та окупация, на практика нещата не стоят така. По време на своята обиколка Стамболийски, макар и неофициално, многократно сондира мнението на чуждите дипломати по този въпрос. Със същото се заема и българският дипломатически представител в Париж – ген. Савов, който развива енергична дейност в тази насока. Той осъществява няколко срещи с председателя на Посланическата конференция Жюл Камбон. Последният изказва своята подкрепа за българската страна. В поредния разговор помежду им, състоял се на 8 януари 1921 г., на Савов е заявено, че населението от Босилеград е в правото си да протестира. Самият Камбон е съгласен с това и поема задължението да направи всичко възможно, за да даде гласност на отправените от българите молби⁴⁵. На 12 януари 1921 г. ген. Савов изпраща от Париж спешна телеграма, в която се съобщава, че за Белград в най-скоро време ще замине ген. Франше д'Епре. Целта на неговата визита там е „да се изравнят спорните въпроси между България и Югославия относно Босилеградско и пограничното трасе в Царибродско“⁴⁶. В последващите си телеграми ген. Савов дава по-конкретна информация по въпроса. Според него Франше д'Епре ще съдейства на България да се върнат обратно Босилеградско и Царибродско. Срещу това българите трябвало да спрат с претенциите си върху Македония. Поради тази причина неговият съвет е българското правителство да предприеме първата крачка, която трябва да се направи, а именно, да се разтурят съществуващите в България македонски комитети⁴⁷.

Информация с подобно съдържание се получава и от българската легация в Берн. Тамошният пълномощен министър препредава разговорите си, водени с югославския дипломатически представител Йованович. Обменяйки мисли за необходимостта от здрав българо-югославски съюз, Йованович съобщава позицията на своето правителство по въпроса. А тя е: за да се постигне разбирателство между двата народа, най-напред България трябва да даде доказателство, че се е примирила със сегашното си териториално положение по отношение на Югославия, с изключение на отнетите напоследък покрайнини в Царибродско, Босилеградско и пр., за които може да се разговаря. За

⁴⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1113, л. 171.

⁴⁶ Пак там, а. е. 1112, л. 3.

⁴⁷ Пак там, л. 6–7.

Македония е излишно да се спори, защото тя е югославска провинция и всичките ѝ жители са югославски поданици – положението там е вътрешна работа на Югославия⁴⁸. В същия дух са и рапортите на К. Тодоров от Белград. Неговата препоръка към кабинета в София е да се внимава и прецизира в исканията, отправени към Югославия. Това си мнение той подкрепя с аргумента, че всеки момент югославските власти са готови да оставят населението по р. Ерма и Драговищица на България⁴⁹. Довод в същата насока е и мнението на Международната разграничителна комисия, чиито решения са в същия дух. Успоредно с това, от нейно име в Париж вече е изпратен рапорт, в който се настоява Босилеградско да бъде преотстъпено отново на България⁵⁰.

Така още в първите месеци на 1921 г. българското правителство променя тактиката си по отношение на Югославия. Предприетите от него нови действия са следствие и от самата обстановка. В рапорт № 6 от 23 януари 1921 г. полк. Кисъв изразява известна примиренческа позиция със съществуващото положение. В унисон с това са препоръките, които той отправя до българското правителство: 1. Поддържане на контакти с българското население в окупираните райони, което да бъде известявано своевременно за всички мероприятия, подети в негова защита; 2. Българското правителство да настоява за свободно преминаване на крайграничното население и в двете посоки на границата, като по този начин ще се улеснят връзките с българите, намиращи се в югославска територия; 3. Кабинетът в София да разреши и осигури вноса на храни за населението в окупираните райони, защото то гладува. Акцията да се извърши не само по хуманни съображения, но и с политическа цел. Така ще се покаже, че българското правителство не е забравило хората там; 4. В преговорите с Белград българската страна да усвои един коректен тон, защото всичко се следи от чуждата преса, която невинаги е добронамерено настроена към България⁵¹.

Практика става по време на заседанията на Международната разграничителната комисия българският и югославският представител често да си отправят взаимни нападки и обвинения в изнасяне на не-

⁴⁸ Пак там, л. 14–15.

⁴⁹ Пак там, а. е. 1113, л. 193.

⁵⁰ ЦВА, ф. 3, оп. 1, а. е. 1456, л. 176.

⁵¹ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1113, л. 204–205.

верни данни. Един от най-разгорещените спорове става по повод на получената от босилеградчани телеграма, в която те молят да бъдат върнати в рамките на българската държава. Полк. Кисъв запознава комисарите с данните на българското правителство, че населението в този район гладува. Освен това някои хора са заплашвани от югославските власти, че ще бъдат преследвани, ако се осмелят да се явят пред комисията и разкажат за своите неволи. По негово настояване тези твърдения се отразяват в протокол № 41, където се отбелязва броят на емигриралите в България хора от Босилеградско. Според преброяванията от 1910 г. в Босилеград е имало 223 фамилии с 1256 членове. По-късно, след окупацията, оттам излизат и емигрират 49 фамилии с 214 членове⁵². Този, както и всички други протоколи, придружени от рапорти на полк. Ордиони с препоръка да се облекчи положението на българското население в Югославия, се изпращат за сведение в Париж. Очакваното решение обаче не пристига. Отговорът е: Посланическата конференция държи на вече заявеното си становище – българското и югославското правителство взаимно да се споразумеят около прокарването на граничната бразда между двете държави⁵³. Този отговор само обезличава и омаловажава взетите от комисията решения.

В средата на 1921 г. комисията изработва окончателното си становище за пограничната линия във II и III участък – Царибродско и Босилеградско. Под текста стоят подписите на всичките ѝ членове, включително и на югославския. Постигнатото решение е следното: 1. II участък (Царибродски). Да се избегне очертанието във формата на буква „S“ между селата Бребевица и Липинци. Да се оставят имотите на селяните към самите села. Границата да минава по права линия от височината югоизточно от Бребевица до седловината северозападно от Липинци. По този начин църквата на разсеченото село Липинци остава в българска територия. Границата между разклонението на пътищата при спирка Градине и последната точка на р. Лукавица да се прокара по права линия. Отклонява се югославското желание тя да минава по вододела на реката. Приема се вр. Лозен (кота 879) да остане в България. Махалата „Горна Провалия“ на с. Врабча да остане съ-

⁵² Пак там, л. 228. Протокол № 41.

⁵³ Пак там, а. с. 1810, л. 16. Резолюция на Посланическата конференция от 2 март 1921 г.

що в българска територия. Същото се отнася и за с. Банкя, като границата от вр. Голеш мине по вододела, а не по рекичката, която тече през селото; 2. III подучастък (Босилеградско). Граничната линия при с. Стрезимировци – да останат в българска територия хановите на селото и махалата му „Клюцина“. Това важи и за махала „Глоговица“, а границата да мине по пътя, който я отделя от махала „Младжина“. Така граничната линия да минава източно от самото с. Стрезимировци и вр. Острика (кота 1671). Църквите на селата Чудинци и Бобешино да се оставят в български предели. При с. Жеравино граничната линия да се прокара по вододела, а не направо през кота 1333⁵⁴.

Малко по-късно – през август 1921 г., се взема окончателно решение и за границата в I участък – Тимошки. Споровете тук се водят около линията – кота 38 (западно от Брегово) до селата Коилово и Косово. Приема се, че граничната бразда ще почва от кота 38 и ще върви право на юг. Ще се пресече старото легло на р. Тимок, при поста „Ракитница“, и ще се достигне до чешмата, разположена северно от Коилово. Оттам по вододела ще се опре до кота 274⁵⁵.

На 15 септември 1921 г. от МВнРИ изпращат до легацията в Париж шифрована телеграма под № 108, в която се уведомява, че международната разграничителна комисия вече почти е приключила своята работа. Изготвените от нея документи, съдържащи решенията за новата гранична линия между България и Югославия, са вече подписани от всички членове на комисията, в това число от българския и югославския⁵⁶.

Въпреки надеждите на българското правителство и изявленията на полк. Ордиони, заключителното становище на Международната разграничителна комисия на практика обслужва югославските интереси. Независимо от факта, че всички комисари веднага след акта на окупацията порицават Белград и настояват той да се откаже от своите по-нататъшни действия в тази насока, с приетите решения се признава извършеното от Югославия. За това говори и трасето, определено от комисията за прокарване на новата гранична линия. Редица българ-

⁵⁴ Пак там, а. е. 1809, л. 324–329. Протокол № 56 от 8 юни 1921 г.; а. е. 1810, л. 155. Доклад № 35 от 23 май 1921 г. на полк. Кисъов; л. 184. Доклад № 49 от 10 юни 1921 г. на полк. Кисъов.

⁵⁵ Пак там, а. е. 1809, л. 2. Доклад № 177 от 15 август 1921 г. на полк. Кисъов.

⁵⁶ Пак там, л. 3–4.

ски селища остават в югославски ръце. Нанесените поправки в полза на българската страна са нищожни. Анексираните западни български краища остават в югославски ръце.

По същество Разграничителната комисия продължава дейността си до средата на 1922 г. В последните месеци от своята дейност членовете ѝ се занимават предимно с изготвяне на последните документи, карти и протоколи, определящи българо-югославската граница. Единствената по-съществена промяна в нея е, че от началото на 1922 г. полк. Кисъв е заместен от полк. Мархолев. С нота № 315, подписана от българския и югославския комисар, се заявява, че съгласно решението на Посланическата конференция от 24 май 1922 г. разграничителните работи могат да се смятат за окончателно завършени. Това от своя страна предполага и разпускане на самата комисия⁵⁷. В следващите месеци тя остава да работи само в случаите, когато е необходимо някакво квалифицирано мнение⁵⁸.

* * *

И през 1921 г. водещо начало във външнополитическата дейност на София си остава постигането на разбирателство с всички балкански страни и най-вече с Югославия. Това се поставя в основата на започнатия от Стамболийски процес за мирна ревизия на Ньойския мирен договор. Като първа крачка в тази посока българското правителство не пропуска случай да постави своите претенции за пълно изпълнение на чл. 48 от договора. От своя страна, в Белград не спират с изказванията срещу българската външна политика. В повод за конфликт между двете съседни държави се превръща намерението на България да привлече ОН за арбитър в българо-югославския граничен спор. Това се предвиждало да стане по време на предстоящото през пролетта на 1921 г. в Лондон заседание на международната организация. Не само в Белград, но и в останалите балкански страни вестта внася очебиен смут. Успокоение настъпва едва когато от София посланик Ракич докладва, че английският посланик в българската столица категорично е заявил на българското правителство, че разглеждане на този въпрос

⁵⁷ Пак там, л. 193–195.

⁵⁸ Пак там, л. 195.

не се предвижда. Въпреки това между правителствата на Белград, Букурещ и Атина започва серия от консултации. Представителите на трите страни излизат с общо становище, че в основна пречка за постигане на разбирателство между балканските страни се превръща подкрепата, която в България се оказвала на дейците на ВМРО. Към това се прибавят и обвиненията в организиране и подпомагане преминаването на чети от България на територията на нейните съседи. На 11 април 1921 г., по инициатива на Пашич, до София се отправя колективна нота, подписана от правителствата на Югославия, Румъния и Гърция. С нея се изразява протест срещу действията на „българските комити“, които тероризирали територията на трите държави. В бърз отговор българското правителство излиза с опровержение на изнесените в нотата данни и призовава за образуването на международна анкета, която да докаже неоснователността на отправените спрямо България обвинения. Получавайки очаквания отказ, българското правителство се обръща официално със същата молба към западните съглашенски сили⁵⁹.

Вместо да затихне, напрежението на Балканите все повече се засилва. В трите държави, подписали колективната нота, започва да се обсъжда предложението за извършване на окупация на пограничните с България райони, като по този начин се накара българското правителство „да се вслуша в техните съвети“⁶⁰. В изпълнение на получените от София инструкции в Белград К. Тодоров посещава премиера Пашич и английския посланик Йънг. В проведените разговори той набляга най-вече на факта, че искането за нова окупация е насочено срещу България и нейната миролюбива външна политика. Обсъжданата от трите балкански държави идея той оприличава с извършеното от Белград през ноември 1920 г., което всички западни и балкански държави вече приели като свършен факт. Пред Йънг, а малко по-късно и в среща с френския външен министър Бриан българският дипломат дава уверенията на своето правителство, че България върви по нов път и не представлява опасност за своите съседи⁶¹.

⁵⁹ *Todorović, D. Op. cit., 103–104; Победа, № 142, 26 юли 1922.*

⁶⁰ *Todorović, D. Op. cit., p. 104.*

⁶¹ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1808, л. 22–25. Първият обстоен рапорт на българския пълномощен министър в Белград К. Тодоров до МВнРИ, 21 септември 1921 г.; *Todorović, D. Op. cit., 105–107.*

След кратко затишие поредната криза в българо-югославските отношения се предизвиква както от промяната във вътрешното положение в Югославия⁶², също така и от изменилата се съвременна международна обстановка. На 15 април 1921 г. легационният секретар в българското посолство в Белград – К. Людсканов-Цанков, информира българското правителство, че срещу България могат да се очакват евентуални санкции, чийто инициатор може да бъде Югославия. Тази постъпка се диктувала от вътрешната нестабилност в югославската държава. Българският дипломат сравнява съществуващото за момента в югославската столица положение с това от края на предходната 1920 г. А тогава белградското правителство, за да тушира вътрешните си проблеми, извършва окупацията на Цариградско и Босилеградско. И през 1921 г. ситуацията отново се повтаря⁶³. Напрежението в Белград се внася от неблагоприятния за Югославия развой в международната обстановка. Ето защо през лятото на 1921 г. белградското правителство полага големи усилия, за да представи пред външния свят българската държава като изпълнила клаузите от Ньойския договор. Антибългарската кампания се води предимно от страниците на пресата. В броя си от 7 май в „Епоха“ със застрашителен тон отбелязва, че единственият начин България да избегне окупацията на териториите си е да плати веднага всичкия си дълг към Югославия⁶⁴. За изненада на югославското правителство и лично на Пашич, в този момент двете водещи европейски сили – Великобритания и Франция, заемат неочаквана позиция. Британският външен министър лорд Кързън се изказва категорично против всякакви прибързани действия от страна на Белград, без за това да се даде съгласието на Великите сили. Неочаквано в дипломатическите среди се разнася слухът за изявление на френския пълномощен министър в София Ж. Пико, направено в Пловдив. В него той съобщава, че в най-скоро време Франция възнамерявала да вземе България под свое покровителство⁶⁵. Макар и отнасящи се със скептицизъм към този слух, в Белград се заемат с преразглеждане на ситуацията на Полуострова и вземане на съответните мерки.

⁶² По това време Белград е в поредната правителствена криза.

⁶³ НБКМ-БИА, ф. 356, а.с. 12, л. 39.

⁶⁴ *Todorović, D.* Op. cit., p. 108.

⁶⁵ *Ibidem*, 109–111.

Част от опозиционните партии призовават за промяна на политиката спрямо България.

В международен план още едно обстоятелство принуждава Белград да преразгледа отношението си спрямо България. Става въпрос за активизирането на българо-турските отношения през лятото на 1921 г. В началото на годината за управляващ българското консулство в Истанбул е назначен Тодор К. Павлов – бивш депутат от Македония в Отоманския парламент след Младотурската революция от 1908 г. На 27 февруари Великото народно събрание на Турция изпраща в София Джевад Ааб бей (Гюрер), доверен човек на Кемал Ататюрк. В това време самият Ататюрк не крие стремежите си за едно по-добро българо-турско сътрудничество. През втората половина на май в Анкара отива тайна българска мисия, чиято цел е да се установят по-тесни връзки с Турския парламент. Начело на нея е довереният на Стамболийски човек Ал. Грозков. Оповестено по-късно, това посещение внася силен смут сред балканските държави⁶⁶.

Така в началото на лятото на 1921 г. в българо-югославските отношения настъпва нов етап на развитие. За да се постигне смекчаване на острите критики срещу България, от София предприемат някои не толкова популярни мерки. В пресата излизат съобщения, че българското правителство възнамерява да промени позицията си спрямо окупираните от Белград български територии. Към непрекъснато прииждащите от Западните покрайнини бежанци се предприемат решителни мерки. В статия, публикувана на страниците на в. „Земеделско знаме“, Стамболийски открито заявява, че властите са оторизирани да предприемат безкомпромисни мерки срещу всеки бежанец, опитващ се да дискредитира по някакъв начин балканската политика на ръководеното от него правителство. В заключение към тях се изказва препоръката: „Да се примирят окончателно със своето положение. Нека поискат по легален и законен начин възвръщането си по родните места и да се простят с оръжието.“⁶⁷ Това доста емоционално становище на

⁶⁶ Великов, Ст. Правителството на БЗНС и балканското сътрудничество. – В: Сб. Ал. Стамболийски. Живот. Дело. Завети. С., 1980, с. 390 и сл. Българо-турските отношения в годините след Първата световна война са подробно изследвани и от: Алтънов, И. Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926.

⁶⁷ Земеделско знаме. № 33, 21 май 1921.

Стамболийски предизвиква буря от недоволство. Опозицията не си ра с критиките си, обвинявайки правителството в предателство. въпреки това властите привеждат в изпълнение инструкциите на каи нета. Макар и пресилени, неговите действия се явяват плод на стек те се обстоятелства. На първо място, това е опит за отговор на нес ращите от страна на Белград обвинения в организиране и толерир от страна на София на т. нар. четническо движение. С тези югосла ки нападки се солидаризират и останалите балкански страни – Ру ния и Гърция. Всичко това нанася тежък удар върху опита да се изг ди нов български имидж пред международната общественост. Съ временно самото бежанско движение създава пред българското пра телство непреодолими икономически трудности, които го карат да раничи бежанската вълна.

През май 1921 г., за първи път в следвоенната история на д страни български министър посещава Белград. Като част от обикол та си из европейските столици, министърът на вътрешните раб Александър Димитров осъществява кратка визита в Белград. 30 май той е приет от югославския премиер и министър на външ работи Н. Пашич. По-голямата част от разговора им засяга гранич те въпроси, а в контекста им се набляга и върху спора по премин нето на чети в териториите на двете държави. От българска стран дават уверения, че политиката, водена от цар Фердинанд I и пред ните български правителства, вече е в миналото. Новият кабинет заел и води непримирима борба с четническото движение. За целт държавния бюджет са отпуснати около 40 млн. лв., предназначен ликвидирание на комитаджиите, и ако досега няма успех в това нач ние, то е защото причините за това явление се коренят и в двете с ни, а комити има и на югославска територия⁶⁸. Посрещайки тези и ления, Пашич не се ангажира с никакви конкретни обещания. В на водения и до момента високомерен тон спрямо България той поръчва на българските погранични власти да бъдат по-бдителни охраната на границата⁶⁹. Ето защо самото посещение, въпреки обявено за протекло в „приятелска атмосфера“⁷⁰, може да се ока

⁶⁸ Пак там, № 36, 6 юни 1921.

⁶⁹ *Todorović, D. Op. cit.*, p. 112.

⁷⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1112, л. 34. Комюнике, предназначено за разпр нение чрез БТА.

ви като доста хладно. Неприязънта, която Югославия демонстрира към България, става все по-явна. И въпреки че официално Белград също говори за „ново отношение към България“, то по същество се продължава водената и до този момент политика. От страниците на белградската преса антибългарската кампания продължава. Още в началото на посещението на министър Димитров белградските ежедневници „Политика“ и „Правда“ отправят остри критики срещу него, набеждавайки го в подкрепа на македонските дейци в България. Отбелязва се, че преди идването си в Белград той е имал среща с лидера на ВМРО Ал. Протогеров⁷¹. По договорка между двамата по границата с Югославия са се съсредоточили около 1000 четници, готови всеки момент да преминат в югославска територия⁷². Като се има предвид, че в „Политика“ е официозът на Пашич, може да се предположи, че той отразява неговата позиция спрямо България. А тя се характеризира отново с отправяне на нападки срещу България и търсене на международна подкрепа, насочена срещу всички външнополитически инициативи на българското правителство.

Верен на своята политика, Стамболийски загърбва отправените по негов адрес упреци. Политиката му по националния въпрос продължава да носи характеристиката на постепенност в действията за постигане на желания ефект. По повод на това какво е необходимо в съответния момент за постигане на траен мир на Балканите, той заявява: „Потребно е съвсем малко нещо: 1. Да се позволи на народите в спорните земи сами да определят своите съдбини; 2. Да се зачитат напълно и под международен контрол правата на малцинствата, вписани в разните договори за мир; 3. Да се даде излаз на открито море на всеки балкански народ, но излаз сигурен и подходящ.“⁷³ Явно е, че българският министър-председател се опитва да използва промените в международната обстановка, за да извлече максимална изгода от момента. По този начин се търси смекчаване и на отношението на балканските страни спрямо България. Това се налага и от обстоятелството, че утвърденият по това време от Народното събрание Закон за трудовата

⁷¹ Протогеров, Александър (1867–1928) – един от лидерите на ВМРО. Достига до чин генерал в българската армия. По време на Първата световна война е директор на ДСГОП. Член на ЦК на ВМРО. Убит от своите противници.

⁷² ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1112, л. 27.

⁷³ Земеделско знаме, № 50, 7 юли 1921.

повинност⁷⁴ предизвиква неодобрението на всички балкански държави. В Белград разглеждат този закон като самоволно отхвърляне на клаузите на Ньойския договор за въоръжаването, тъй като на сформираниите трудови отряди се раздават униформи, а самите те са настанени в сградите на казармите⁷⁵. Белград използва случая, за да отправи до София поредната нота, изпратената през юни 1921 г., в която югославското правителство напомня, че България трябва да изпълни мирния договор и да приведе войската си в съответствие с постановеното⁷⁶. Тази нота е последвана от нова, изпратена на 6 септември, в която отново остро се поставя въпросът за числеността на българската армия. Повод за нея става отправеното от страна на земеделското правителство до съюзническата военно-контролна комисия в София искане, в което се моли да се запази за момента свиканата на принципа за отбиване на военното задължение войска. Същевременно се настоява да се спре по-нататъшното разпускане на редовната армия. Пашич запознава със случая и Париж, където отправя на 7 септември протестно писмо, с което обвинява България в опит за нарушаване на мирния договор⁷⁷. На 5 октомври 1921 г. до София е отправена поредната югославска нота, последвана на 18 октомври с.г. от обща колективна нота на югославското, румънското и гръцкото правителство, в която се настоява за незабавно разпускане на българската армия⁷⁸. Недоволството на Югославия намира своя израз и в участието ѝ в сформирания в края на лятото на 1921 г. съюз, наречен Малката Антанта⁷⁹.

⁷⁴ Закон за трудовата повинност – приет по инициатива на земеделското правителство през 1920 г. от XIX ОНС. По силата на него цялото работоспособно население е задължено да полага общественополезен труд. Заимстван по-късно в Германия, Чехословакия, Австрия, Полша, Дания, Холандия и др. Прилага се и след падането на земеделското правителство от власт.

⁷⁵ Коларж, Й. Цит. съч., с. 41.

⁷⁶ Todorović, D. Op. cit., p. 115.

⁷⁷ Ibidem, p. 118.

⁷⁸ Ibidem, p. 119.

⁷⁹ Непосредственият повод за сформиране на Малката Антанта – военнополитически съюз между Чехословакия, Румъния и Югославия, е прокламираното от страна на Румъния и Чехословакия опасение от надигането на реваншистки настроените сили в Унгария, обединени около представителя на Хабсбургската династия Карл. Съюзът е основа, върху която трите държави съгласуват политиката си за взаимна защита на общите им интереси от други страни. Югославия го използва като заплаха за България.

Ново напрежение в двустранните българо-югославски отношения настъпва след като на 21 октомври 1921 г. дейци на едно от крилата във ВМРО извършват в Кюстендил атентат, при който е убит българският вътрешен министър Ал. Димитров. По този повод земеделското правителство въвежда в региона извънредно положение. Това служи като повод за Белград да струпа по източната си граница значителни войскови подразделения, което допълнително нажежава обстановката в пограничните райони⁸⁰. За да внесе успокоение в българското правителство, прави серия от изявления, в които се говори за „духа на приятелство, царящ в българо-югославските контакти“. В същия дух в края на 1921 г. Стамболийски прави пореден опит да осъществи непосредствен контакт с югославските политически дейци. По време на пребиваването си в югославския курорт Блед, където той е на 10-дневна почивка, до Белград се отправя призив за провеждане на двустранна българо-югославска среща на най-високо равнище. От анализите на експертите в МВнРи до този момент осъществяването на подобни срещи се осуетява най-вече от изпратените от М. Ракич доклади, в които той съветва Белград да се избягват всякакви преки контакти с българския премиер. Неговите действия са в унисон с общите насоки на водената от Пашич антибългарска политика – спъване на българската външно-политическа активност⁸¹. В не едно свое изявление Ракич споделя: „Трябва да се даде урок на българската страна.“⁸² Подобни са изявленията и на Пашич. На 12 декември 1921 г. белградският вестник „Самоуправа“ отпечатва речта на премиера, произнесена предния ден пред конгреса на Радикалната партия. По отношение на България той заявява категоричното становище на своето правителство, че помирение между Югославия и България ще има едва тогава, когато българите покажат, че са готови за това. А това ще се разбере от югославския народ, ако в продължение най-малко на 15–20 години българската държава прави онова, което Белград иска от нея⁸³. Този своеобразен ул-

⁸⁰ Победа, № 138, 21 юли 1922.

⁸¹ Още през август 1921 г. до М. Ракич е изпратено официалното желание на Стамболийски да осъществи среща с Н. Пашич. Ракич отказва да съдейства за това. Коларжев, Й. Цит. съч., с. 42.

⁸² Todorović, D. Op. cit., p. 117.

⁸³ Земеделско знаме, № 17, 19 дек. 1921.

тиматум на югославския премиер представлява нагледен пример за провежданата от него шовинистична политика спрямо България⁸⁴.

Създадената от югославските власти обстановка в пограничните райони става нетърпима. На 18 май 1922 г в Цариград и Босилеград осъхват облепени с позиви, в които българските деца от района се призовават да не се поддават на зачестилите опити за посърбяване. Позивът е анонимен. В него се казва: „Пазете народността и знайте, че вие сте българи и само българи.“⁸⁵ Това дава повод на местната югославска администрация да засили терора над българското население. В българската преса се появяват съобщения за осезаемо засилване на югославските полицейски части в пограничните райони, както и на пограничната стража. Белград мотивира това със „зачестилите движения на чети“. На 31 май 1922 г. в белградската преса Югославското външно министерство обнародва официално комюнике, в което за пореден път за напрежението по границата се обвиняват действията на българските власти, които „открито толерират комитаджиите“. Българското правителство се предупреждава да направи необходимото, така че да се спре нахлуването на чети в югославска територия. В противен случай се отправя заплахата, че Белград си запазва свободата да действа по свое усмотрение⁸⁶. В отговор на това комюнике българският пълномощен министър К. Тодоров се среща с министър Нинчич, комуто връчва опровержение на така представената ситуация. Българското предложение е всеизвестно: за изясняване на въпроса около повдигнатите срещу България обвинения в подпомагане на четническото движение да се сформира международна анкета, която да се произнесе по случая. Предложението се дава за пореден път. Няколко дни по-късно, на 9 юни, е връчена официалната нота на българското правителство. В отговора си Пашич и Нинчич също за пореден път отклоняват идеята. Мотивът за това им решение преповтаря заявеното от премиера в речта му пред радикалите – че разбирателство между две

⁸⁴ Антибългаризмът на Пашич е пословичен. За него в Белград се говори, че е „по сърбин и от сърбите“. Има се предвид, че по произход Пашич е българин. Неговият баща произлиза от рода Пашевци (Пашовци), живеещи в с. Голям Извор, Тетевенско, който в края на XIX в. напуска България и се заселва в Сърбия.

⁸⁵ ЦДА, ф. 123К, оп. I, а. е. 207, л. I.

⁸⁶ Кулианов, М. Балканската политика на първото сговористко правителство (1923–1926). Дисертация. С., 1971, с. 110.

те страни няма да има дотогава, докогато българското правителство не даде ясни и конкретни доказателства, че е готово и има желание да се справи с комитаджиите⁸⁷.

Отхвърляйки българското предложение за свикване на международна анкета, югославското правителство отива твърде далеч. То си позволява да отпрати нова серия от открити заплахи срещу своята съседка. Прокрадва се и намекът, че в българска територия могат да навлязат югославски военни части, преследвайки комитските чети. Белград предприема действия, сходни с тези от април 1921 г. По негова инициатива на 14 юни 1922 г. румънският министър на външните работи Дука връчва на българския посланик в Букурещ – о.з. ген. И. Фичев, колективна нота, подписана от Югославия, Румъния и Гърция. В нея се настоява България да разреши „веднъж завинаги въпроса с четите“. На българския дипломат се дава да разбере, че ако българското правителство не предприеме съответните действия в това направление, то спрямо България ще се приложат крайни мерки, вината за които ще носи единствено София⁸⁸. Сериозността на заплахата принуждава Ал. Стамболийски да се обърне за съдействие към ОН⁸⁹. От името на световната организация с разглеждане на поредния балкански спор се заема японският делегат Ишии. В разговор със С. Радев той му предава, че под натиска на Великите сили трите балкански страни, инициаторки на нотата, се отказват от изказваните до този момент от тях заплашителни нотки. Обаче те продължават да застъпват основната си теза, че причинител на всички проблеми на Полуострова е единствено България⁹⁰.

⁸⁷ Пак там, с. 111.

⁸⁸ Пак там, с. 112.

⁸⁹ Междувременно на 19 юни 1922 г. българското правителство изпраща в Белград нота, в която се набелязват мерки за по-добра охрана на границата. Ответен отговор не последва.

⁹⁰ По време на заседанието на ОН, проведено в Лондон през юли 1922 г., участващата в него българска делегация връчва няколко предварително изготвени документа: Нота, с която се повдига въпросът за положението на бежанците, дошли в България; Обширно изложение по четническия въпрос; Изложение по въпроса за малцинствата, представено лично на председателстващия Съвета на ОН – бразилския външен министър Да Гама; Меморандум върху клаузите за армията, придружен от разяснение на положението по българските граници и мерки за опазването им. ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 879, л. 20–28.

В Белград с внимание следят развоя на събитията в Лондон. За неутрализиране и противопоставяне на постигнатото от българската външна политика, югославското правителство инспирира чрез пресата нова, бурна антибългарска кампания. Отпечатват се статии в духа на: „българите са виновни“, „българите трябва да понесат наказанието си“⁹¹. Премиерът Пашич в интервю за чуждата преса също заявява, че четите, преминаващи от българска в югославска територия, са „чисто бандитски“, подготвени и изпратени от София⁹². Следващата крачка в тази насока е изявлението на външния министър Нинчич, който на 25 юли в слово пред Скупщината също хвърля вината за „четническия въпрос“ изцяло върху българското правителство⁹³.

Спорът по четническия въпрос си остава едно от непреодолимите препятствия, стоящи за разрешение пред българската външна политика. И след поставянето му пред ОН нещата не се подобряват. Белград продължава с нападите си по български адрес. В изказвания, направени в средата на август 1922 г., министър Нинчич за пореден път квалифицира въпроса като предизвикан единствено от страна на България⁹⁴. Недоволството на югославските власти от българските завоевания на дипломатическото поприще рефлектират с най-пълна сила върху българското население, живеещо в пограничните райони. Спрямо него Белград предприема най-разнообразни мерки. Пограничните постове се засилват. На много места те се поставят така, че съотношението им с броя на българската погранична стража се измерва в няколко пъти повече в полза на югославската страна. Към границата с България непрекъснато се съсредоточават нови войскове подразделения, натоварени със задачата да се преследват и унищожават четите, както и техните помагачи. Организируют се и специални отряди от „сръбски комити“, които трябва „по комитски“ да се борят с преминаващите от България чети. Всичко това прави положението на българите, останали в югославски предели, все по-тежко⁹⁵. Българската преса

⁹¹ Београдски дневник, № 185, 13 юли 1922; Балкан, № 195, 20 юли 1922. Статии в същия дух има и на страниците на вестниците „Прогрес“, „Трибуна“, „Нови лист“, „Обзор“, „Политика“, „Видело“ и др.

⁹² ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 879, л. 117.

⁹³ Нинчич, М. Сподна политика Краљевине срба, хрвата и словенаца у год 1922–1924. Београд, 1924, с. 16.

⁹⁴ Слово, № 114, 29 авг. 1922.

⁹⁵ НБКМ-БИА, ф. 356, а. е. 12, л. 99–102.

публикува сведения, предизвикващи тревога сред населението. Става дума за информацията, получена в МВнРИ относно решенията, взети на проведената в началото на август среща между югославските министри на войната и външните работи – ген. Васич и Нинчич. На нея двамата обсъждат въпроса за военна намеса в българска територия, посредством която да се прекрати преминаването на чети⁹⁶.

Въпреки постигнатите на дипломатическото поприще успехи, българското правителство не се чувства напълно убедено, че ще може да защити националните интереси на страната, без да се привлекат солидни поддръжници. Това личи и в изявление на Стамболийски, дадено няколко дни преди отпътуването му за конференцията в Генуа. В него на въпроса, с какви надежди заминава, той заявява: „Почти с никакви. Отиваме, защото отсъствието ни би могло да се сметне за демонстрация, каквато никой не желае да прави.“⁹⁷ И наистина в Генуа, а по-късно и в Лозана⁹⁸ българските делегати се сблъскват с острата съпротива на балканските страни, които отстояват идеята за запазване на териториалното статукво в региона. Що се отнася до въпроса за българските малцинства, озовали се по стечението на обстоятелствата в териториите на другите държави, то всички балкански съседи на България са единодушни в реакцията си – това все още е тема табу, която нито една от държавите не иска да се повдига⁹⁹.

В София за пореден път става ясно, че излизането на България от дипломатическата изолация може да стане единствено по пътя на разбирателство и компромиси спрямо заобикалящите я страни. За целта още в първите дни на септември 1922 г. Стамболийски предприема нова широка дипломатическа дейност, насочена към прекратяване на споровете с Белград. В значителна степен това се повлиява и от настъпилите нови изменения в ситуацията на Балканите. В Мала Азия и

⁹⁶ Слово. № 97, 8 авг. 1922.

⁹⁷ Земеделско знаме. № 56, 6 апр. 1922.

⁹⁸ Обект на конференциите в Генуа и Лозана е разглеждане на въпроси от финансов и военен характер, както и отношението на европейските страни спрямо Съветска Русия. Въпреки това българската делегация не пропуска да постави отново на дневен ред българските искания – за излаз на Бяло море и справедливо третиране на българските малцинства в съседните балкански държави. ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. с. 2295, 2308; ф. 255К, оп. 1, а. с. 3; ф. 1067К, оп. 2, а. с. 4; ф. 353, оп. 1, а. с. 278.

⁹⁹ Божинков, В. Цит. съч., 313–337.

Италия стават важни събития, които неминуемо дават своето отражение върху балканската политика. В началото на есента на 1922 г. кемалистка Турция нанася съкрушително поражение на Гърция в района на Измир. По този начин се слага край на продължилата няколко години гръцко-турска война. Нескриваните от Ататюрк симпатии спрямо България предизвикват тревога във всички балкански страни, най-вече в Югославия. В Белград с напрежение следят реакцията на София към победите на бившия ѝ съюзник. Със своята победа Турция нанася един от първите съкрушителни удари върху установената след Парижката мирна конференция „нова система“. По този начин тя не само запазва малоазиатските си владения, но и твърдо остава да присъства на Балканския полуостров. Очертаването на съвместна българо-турска граница се превръща в сериозен проблем за всички останали балкански държави¹⁰⁰. Втори момент, който повлиява в значителна степен върху промяната на политическата ситуация на Балканите, е идването в Италия на власт на Бенито Мусолини. Възглавяваното от него правителство не скрива неодобрението си към водената до момента политика на неговите предшественици. От друга страна, апетитите му към хегемония в Средиземноморския басейн нарастват. В Рим започват да се чертаят планове за широка инвазия по посока на Балканите¹⁰¹.

Използвайки новата обстановка, Стамболийски още един път повдига пред ОН въпроса за съдбата на българското малцинство в съседните балкански държави. През септември 1922 г. става новото му разглеждане. Делегатът в Съвета на ОН – проф. Мърей, заявява, че това е изключително парлив въпрос, към който е необходимо да се подходи внимателно. В защита на малцинствата като цяло се изказват представителите на Франция, Великобритания, Полша и Швейцария. Въпросът се засяга и в речите на българския и на югославския делегат. Проф. Мърей подава за одобрение резолюция от 5 точки, в която се настоява за пълна защита на малцинствата – нещо, което се провъзгласява още на Парижката мирна конференция. Единственият противопоставил се на резолюцията е югославският представител М. Нинчич. Той се обявява против предложението нарушенията по договорите за

¹⁰⁰ Аялънов, И. Цит. съч., 194–223; Миллер, А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. М.–Л., 1948, с. 96 и сл.

¹⁰¹ Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922–1923 г. С., 1996, с. 7 и сл.

малцинствата да се разглеждат от международния съд в Хага¹⁰². В Лондон пристига и министър-председателят Пашич. Заедно с Нинчич той се среща с британския външен министър Лорд Кързон, пред когото заявява твърдата си позиция за запазване положението на съществуващите граници на балканските страни. Това засяга предимно българските искания, срещу които Югославия категорично се противопоставя¹⁰³.

За да покажат пред международната общественост, че Югославия е единственият инициатор и крепител на мира на Балканите, в Белград поставят началото на нова тактика спрямо България. За промяна в политиката спрямо нея се изказват редица видни югославски интелектуалци. В Белград все по-актуален става лозунгът: „Териториалните загуби на България са и наши загуби.“ Това е отглас от възобновените амбиции за образуване на южнославянска държава. В рапортите си Людсканов-Цанков препредава думите на един от лидерите на Демократическата партия в Югославия – Павле Маринкович, който изразява мнението си, че Белград допуска множество грешки спрямо България¹⁰⁴. След поредица от неофициални срещи и консултации в началото на октомври 1922 г. Людсканов-Цанков връчва в Югославското външно министерство официална нота на българското правителство с молба за среща между Стамболийски и Пашич. Този път отговорът е положителен. Срещата се планира за началото на ноември на същата година¹⁰⁵. Научавайки за това, в МВнРИ започва трескава подготовка за посещението. То се схваща като удобен момент, при който България би могла да разреши всичките си проблеми с Югославия. Българската страна оповестява намерението си да направи известни компромиси в името на отношенията между двете страни, които да се поставят „действително на приятелска основа“. Според договореното, на 9 ноември 1922 г., на път за Лозана, българският премиер посещава югославската столица.

До известна степен визитата му има чисто протоколен характер. Въпреки широкото ѝ оповестяване, до конкретни резултати не се дос-

¹⁰² Земеделско знаме. № 4, 8 септ. 1922; № 8, 21 септ. 1922.

¹⁰³ *Todorović, D.* Op. cit., p. 176.

¹⁰⁴ НБКМ-БИА. ф. 356, оп. 1, а. е. 12, л. 114–116; Земеделско знаме, № 95, 13 авг. 1922 – статия, препечатана от белградския вестник „Радикал“.

¹⁰⁵ Политика, № 5216, 31 окт. 1922.

тига. В пресата се появяват съобщения, че разговорите протичат в „приятелски дух“. Стамболийски подновява българското предложение за сформирание на двустранна комисия, която да уточни висящите между двете страни въпроси¹⁰⁶. В действителност постигнатото може да се обобщи в няколко пункта: съгласявайки се за провеждането на срещата, югославското правителство променя позицията си, водена до този момент¹⁰⁷. Стамболийски многократно е изразявал желание тя да се осъществи, и то в далеч по-кризисни за страната моменти. По време на състоялите се срещи Нинчич и Пашич дават на българския премиер уверения, че Белград ще подкрепи българските искания за излаз на Бяло море, като това ще бъде сторено на предстоящата в Лозана конференция¹⁰⁸. И на последно място югославската страна се съгласява с българското предложение за съставяне на двустранна комисия, която да разгледа съществуващите между двете държави различия и да набежи мерки за тяхното преодоляване. Въпреки че постигнатото е съществен пробив на българската външна политика, пасивите от срещата като че ли са далеч повече. Тръгвайки за нея, Стамболийски не очаква много от своя белградски колега. Главната му цел е не толкова разрешаването на наболелите двустранни проблеми, а спечелване подкрепата на Югославия за български излаз на Бяло море. Факт е обаче, че до този момент той получава множество уклончиви обещания, но почти винаги те остават, без да бъдат последвани от никакви конкрет-

¹⁰⁶ В българската историография посещението на Стамболийски в Белград се определя като изключително успешно. В потвърждение на това се посочва фактът, че то е първо по рода си от такъв ранг – официално посещение на български министър-председател в Белград след края на Първата световна война. Освен това то се квалифицира и като първа решителна крачка за подобряване на двустранните отношения. Куманов, М. Ал. Стамболийски и българо-югославските отношения в началото на 20-те години на XX в. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 2. С., 1979, 193–194; Мичева, Здр. Българо-югославските отношения (1919–1923). – Векове, 1980, № 3, с. 16.

¹⁰⁷ В броя си от 28 октомври в. „Време“ прави анализ на политическата ситуация, в която изпада Югославия. Общото заключение е, че идването в Италия на власт на Мусолини кара Белград да промени досегашното си отношение към България. *Todorović, D. Op. cit., p. 182.*

¹⁰⁸ Подобни обещания Нинчич дава на Стамболийски още през лятото на същата година, когато на среща между двамата, състояла се в Женева, българският министър-председател получава уверенията, че България ще получи обещаното в чл. 48 на Ньойския договор. *Todorović, D. Op. cit., p. 182.*

ни действия. Нинчич не поема никакви сигурни ангажменти, а завоалирано съобщава, че българското желание ще се обсъди от правителството му¹⁰⁹. Събитията показват, че в Лозана югославската страна не променя с нищо досегашната си политика спрямо България – българската държава за пореден път бива излъгана и не получава обещаната подкрепа.

Досега не съществуват никакви конкретни източници, които със сигурност да потвърдят дали в Белград Стамболийски поема никакви обещания към югославското правителство. Повод за това дават някои съобщения в българската преса. Опозиционният печат разпространява новината, че по време на дадената от българския премиер пресконференция за белградски журналисти, той е направил изявлението, че България се отказва от всякакви териториални претенции спрямо своята западна съседка, най-вече по отношение на Македония¹¹⁰. Същевременно бил заявил, че „протяга ръце към сърбите да го избавят от македонците“¹¹¹. В същото време се оповестяват и условията, които в Белград се поставят пред българската страна непосредствено преди посещението. Те се свързват с желанието София да се разпорежи от границата да бъдат отстранени всички личности, които са срещу затоплянето в отношенията между двете държави. От своя страна в „Политика“ приветства готовността на Стамболийски да изпълни това искане¹¹². Отговаряйки на тези нападки, българското правителство излиза с открито изявление, публикувано във в. „Земеделско знаме“. В него се разяснява, че в изказванията си Стамболийски никога не е повдигал въпроса за Македония. Неговата мисъл е, че при напрегнатата обстановка на Балканите този проблем трябва да се остави на позаден план. Най-належащо е между двете страни да се създадат приятелски отношения, които да спомогнат за възвръщането на пребиваващите в България бежанци по родните им места¹¹³. Като доказател-

¹⁰⁹ Политика, № 5226, 10 ноем. 1922.

¹¹⁰ В тези слухове няма никаква истина. В действителност Стамболийски открито и нееднократно заявява, че за тежкото положение в Македония вина имат местните власти, които не правят нищо съществено, за да се подобри положението на живеещото там население.

¹¹¹ Слово, № 177, 14 ноем. 1922.

¹¹² *Todorović, D.* Op. cit., p. 184.

¹¹³ Земеделско знаме, № 29, 18 ноем. 1922.

ство за тези твърдения се посочват и последвалите срещата събития. На връщане от Лозана българският премиер спира на гара Белград. Там той има среща с министър Нинчич, пред когото отново се поставя въпросът за изграждане на приятелски взаимоотношения. Решава се в най-скоро време да се свика смесена българо-югославска комисия, която да се произнесе по всички спорни въпроси¹¹⁴. В действителност Стамболийски има известно право, като не се ангажира с никакви по-съществени обещания пред Белград. Проследяването и внимателното разглеждане на политическата ситуация показват, че отправените към него обвинения – в недостатъчно твърда политика спрямо Югославия, за отстояване на българските интереси във Вардарска Македония и Западните покрайнини, са неоснователни. На практика той няма възможност да поддържа активна позиция по този въпрос, което се налага от обстоятелството, че всеки ход на българското правителство в тази насока среща активен отпор сред останалите балкански страни. Извършването на подобна крачка те определят като опит от българска страна за ревизия на мирния договор.

Въпреки демонстрираните на правителствено ниво добри взаимоотношения, в белградската преса се появяват статии, заявяващи, че „Югославия все още не е приключила с освободителната си мисия на Балканите“. Предстояло ѝ да си възвърне още Банат – от Румъния, Триест – от Италия, Кюстендил и Перник – от България. Чуват се дори призови, според които София също трябвало да бъде в ръцете на Белград¹¹⁵. На отправения от страна на българската легация в Белград протест правителството отговаря, че неговата позиция е насочена към разбирателство между двата народа. Явно обаче, тази декларация си остава само в сферите на добрия дипломатичен тон. Антибългарските настроения в Белград се засилват, когато в началото на 1923 г. се поставя въпросът за изплащането на българските репарации. На отправеното от българска страна желание този въпрос да се преразгледа, отново югославското правителство заплашва с предприемане на нови окупационни действия към пограничните с България райони¹¹⁶. Целта

¹¹⁴ *Todorović, D. Op. cit., p. 196.*

¹¹⁵ НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 12, л. 136.

¹¹⁶ Според разработения от Белград план нови окупационни действия трябвало да се предприемат в района на Драгоман. *Todorović, D. Op. cit., p. 199.*

е да се принуди българското правителство да гарантира изплащането на репарационните си задължения¹¹⁷. В Белград К. Тодоров има няколко поверителни срещи с Пашич и Нинчич, на които въпросът се поставя за разискване¹¹⁸. Не е известно какво точно се обещава от българска страна, за да се предотврати окупацията на нови български територии. От югославска страна се заявява, че с това не се цели никаква провокация. В изявления за в. „Политика“ Стамболийски изразява убеждението си, че ще се постигне споразумение по въпроса¹¹⁹. За това, че все пак са дадени някакви обещания, може да се съди от развоя на последвалите събития. В Париж по време на преговорите за разсрочване на българския дълг за първи път югославската делегация спазва даденото обещание и застава зад българските искания¹²⁰.

На 1 март 1923 г. в Ниш започва дейността си смесената българо-югославска комисия, призвана да разреши „всички спорни и висящи въпроси..., които спъват нормалните отношения между двете страни“¹²¹. С приоритет се разглежда уреждането на споровете около охраната на съвместната граница. От изложените пред комисията данни се вижда, че охраната на границата е най-слаба в района на вр. Тумба, при с. Жеравино, където тя много се нарушавала. Един от най-важните въпроси, който българската делегация повдига, е свързан с уреждането на двувластния режим на обработване на пограничните имоти. Дувластие то било в пряка връзка с охраната на границата. Установената след 6 ноември 1920 г. нова гранична линия внася допълнително напрежение. По протежение на 150 км българо-югославската граница преминава по средата на дванадесет села. Като се прибави и броят на тези, чиито земи са също разсечени, броят им достига петдесет и едно. Това създава големи затруднения пред българското население,

¹¹⁷ Трябва да се има предвид, че репарационните задължения на България към Югославия възлизат на около 75 млн. френски франка, което е нищо в сравнение със задълженията към Италия.

¹¹⁸ *Тодоров, К.* Еволюция отношений между Югославией и Болгарией. — В: Сборник Югославия. Београд, 1930, с. 334.

¹¹⁹ *Todorović, D.* Op. cit., p. 199.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 210.

¹²¹ НБКМ-БИА. ф. 356, а. е. 13, л. 176 и сл.; *Куманов, М.* Документи за българо-югославските политически отношения 1922–1923 г. — *Векове*, 1974, № 2–3, 109–110; *Паленутски, К.* Македонският въпрос в буржоазна Югославия. С., 1980, с. 129.

живеещо в пограничните райони. Неестествено прокараната граница довежда до собственост върху имоти, намиращи се от двете страни на граничната бразда¹²².

В Югославия двувластието се урежда въз основа на издадената на 14 октомври 1920 г. „Временна наредба за постъпване с наши и чужди двувластници, които преминават границата (демаркационната линия), за да обработват своите имоти, да прибират произведенията от тях и да изкарват добитъка си на паша в своите ливади“. В чл. 1 се казва: „Всички имоти, които митническата линия сече, така че сградите със собствениците се намират на териториите на едната, а техните земи (ниви, лозя, гори) в областта на другата държава, се наричат „двувластни имоти“, а техните собственици „двувластници“. Чл. 5 от същата наредба гласи: „При всяко преминаване на границата двувластниците са длъжни да се явят при най-близкия орган на властта (финансова стража, граничари). Преминаването на границата се допуска само от изгрев до залез слънце.“¹²³ Най-стриктно тази наредба се прилага по югославско-българската граница. В решението на белградското правителство се дава най-пълна и точна дефиниция на понятието „двувластни имоти“. С него се назовават всички онези имоти, упоменати в чл. 1 на наредбата, които се намират от двете страни на границата в една зона, не по-голяма от 10 км. Имотите, които не са собственост на обработващия ги, а са взети на изполица, не влизат в категорията на двувластните¹²⁴. Тази дефиниция се приема и от българските власти. Различия се появяват в прилагането на наредбите, отнасящи се до двувластниците и техните имоти. Така съдбата на хиляди хора се поставя в зависимост от решенията на двете правителства, които в тази обстановка трудно могат да се вземат. Дувластническият проблем придобива сериозни измерения. И докато София проявява толерантност спрямо югославските двувластници¹²⁵, същото не може да се каже за Белград. Границата многократно се затваря, което създава

¹²² Трябва да се подчертае, че като двувластници може да се определи цялото население, живеещо покрай границата, без почти никакво изключение. Самият въпрос има и своята предистория, водеща началото си още от края на XIX в.

¹²³ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а.е. 1809, л. 19–20.

¹²⁴ Пак там, л. 22.

¹²⁵ Възможно е това са българи, които по силата на обстоятелствата се превръщат в югославски поданици.

непреодолими трудности пред българските двувластници. Често моментите на затваряне съвпадат с най-усилните земеделски кампании, обикновено през есента, като така се възпрепятстват стопаните да приберат реколтата. Данни за това се откриват както в многобройните прошения до МВнРИ, така и в докладите на областните управители във Видин и Кюстендил¹²⁶. От тях става ясно, че най-тежко е положението на българите в анексираните Западни покрайнини¹²⁷. Откъснати от естествените си пазарни центрове и имоти, те са обречени на глад. Тези, чиито имоти остават в българските предели, са принудени да си извадят открити листове – пролазници, за които югославските власти искат суми от порядъка на 70–100 български лева. Преминаването на границата без този документ става невъзможно. В сравнение с югославските им колеги, таксата на българските власти за подобен открит лист е само 13–14 лв.¹²⁸

В процеса на разговорите, които се провеждат между членовете на двете делегации, в крайна сметка българската прави значителни отстъпки от своите първоначални позиции. Това личи и от препоръките, дадени от Ал. Стамболийски на българските делегати, в които той ги съветва да приемат редакционните поправки, предложени от югославската страна, които да бъдат вписани в окончателния текст на споразумението. По този начин всички трябвало да разберат, че българската страна е за постигане на явен напредък във взаимоотношенията между двете държави¹²⁹. Действително българските делегати привеждат многобройни примери, от които се вижда, че вина за напрежението по границата носи не само България, но и провежданата от страна на Белград политика спрямо живеещото в пограничните райони

¹²⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1810, л. 48–50, 95.

¹²⁷ Трябва да се посочи, че не толкова е положението на двувластниците в други райони на Югославия. Така например банатските българи от крайграничното с. Модош (дн. Яша Томич) на югославско-румънската граница са двувластници, тъй като половината от техните имоти се намират на румънска територия. Те обаче не срещат проблеми при обработката на земите си. Същевременно те плащат по-ниски надници на наемните работници и данъци на румънската държава, в границите на която земята е по-евтина, отколкото в Югославия. Нягулов, Бл. Банатските българи 1918–1944 г. С., 1999, с. 68.

¹²⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1810, л. 60–61.

¹²⁹ Стамболийски, Ал. Документално наследство. Външна политика на правителството на БЗНС (ноември 1919–юни 1923 г.). С., 1988, 326–327.

население. За съжаление те не успяват да проявят по-голяма настоятелност и да отстоят правотата на тези си твърдения¹³⁰. И все пак българската делегация успява да се противопостави на исканото от страна на Белград изграждане на няколкокилометрова зона от двете страни на границата, която да остане „неутрална“. Успех представлява и извоюваното право българските поданици, които притежават имоти от двете страни на границата, да могат да ги обработват безпрепятствено. Въпреки тези усилия става ясно, че политиката на България се разминава генерално с югославската. Докато българската страна настоява за изнамиране на нови форми, насочващи двустранните отношения към разбирателство, то в Белград се придържат към стремежа за строго наказание и изолиране на България.

От своя страна в Белград не скриват задоволството си от постигнатото в Ниш¹³¹. Именно заради това след приключването на конференцията земеделското правителство става обект на многобройни нападки от страна на опозицията в България. Тогава именно се появяват и слухове за тайно приложение към подписаното споразумение с цел българското правителство и лично Стамболийски да се дискредитират като участници в някакви тайни преговори¹³². По отношение на това дали наистина е планирано сключването на тайна конвенция, сведения се намират единствено в мемоарите на К. Тодоров. В тях той споменава, че в първоначалните проекти наистина е предвиждано подобно нещо. Условиата за това обаче още не били на зрели. Именно поради този факт в предварителните разговори при подготовката на конфе-

¹³⁰ В своето изследване на Нишкото споразумение В. Василев дава интересна трактовка за причините, породили отстъпчивостта на българската страна. Той открива взаимовръзка с разглеждания по същото време в Париж въпрос за разсрочване на българските репарационни задължения. За успешното разрешаване на този жизненоважен за България проблем явно българската делегация в Ниш е принудена да прояви известна отстъпчивост. Вж. *Василев В. Още за Нишката спогодба от 1923 г. – Векове*, 1990, № 3, 17–31.

¹³¹ НБКМ-БИА, ф. 356, а.с. 12, л. 162.

¹³² Слуховете за наличие на тайно приложение към Нишката спогодба се подхранват и от мнението на тогавашния британски посланик в София У. Ърскип, който изказва подобни предположения. Въпреки старателните издирвания на много истории, включително и на автора, някакво тайно приложение към Нишката спогодба не бе открито. Наличната до този момент информация по въпроса дава основание да се предположи, че такова въобще не е подписвано.

ренцията в Ниш се решава, че по-късно ще се състои нова среща, стартът на която се предвижда да се даде през лятото на 1923 г. Времето и случилите се събития попречват това да се осъществи¹³³.

Интересен е фактът, че още преди започването на заседанията се появяват слухове, че предстои да се провеждат и тайни разговори¹³⁴. Те продължават и след приключване дейността на комисията, когато вече се говори, че освен оповестеното споразумение, към него съществуват и някакви тайни клаузи. Всичко това кара изследователите на конференцията, разглеждайки същността ѝ, да поставят нейното значение в общия развой на българо-югославските отношения в диалектно-противоположни позиции¹³⁵. Постигнатите в Ниш споразумения могат да се разглеждат като своеобразно продължение на водената от България политика след Лозанската конференция. Възприема се тезата, че България трябва да направи някои отстъпки и компромиси в полза на Югославия. В замяна на това Белград дава надежди, че ще повлияе върху своите съюзници от Малката Антанта да подкрепят българското искане за излаз на Беломорското крайбрежие при Александрополис¹³⁶. Българската позиция се повлиява и от новото съотношение на силите в международното пространство. Негласният поддръжник на българската външна политика до този момент – Италия, започва да провежда енергична кампания, насочена срещу България, опитвайки се да я принуди да изплати целия си репарационен заем.

¹³³ *Todoroff, K.* Balkan Firebrand. Chicago, New York, 1943, p. 187.

¹³⁴ На страниците на в. „Политика“ председателят на българската делегация полк. Нойков заявява, че слухове за тайни преговори не отговарят на истината. Българската мисия според него е предимно от технически характер и не носи политически смисъл. *Todorović, D.* Op. cit., p. 200.

¹³⁵ Значението на конференцията в Ниш (1–22 март 1923 г.) и постигнатата там спогодба е обект на много изследвания. Вж. *Косев, Д.* Международното значение на Септемврийското въстание през 1923 г. С., 1964, с. 30; *Куманов, М.* Нишката спогодба от 1923 г. – *Векове*, 1973, № 5, 34–42; *Василев, В.* Още за Нишката спогодба от 1923 г...; *Avramovski, Z.* O stavu jugoslavenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923 godine. – *Istorija XX veka, Zbornik radova*, 9. Beograd, 1968, 179–180; Пълният текст на подписаните в Ниш протоколи е публикуван от: *Георгиев, В.* Протоколи от смесената българо-сърбохърватско-словенска комисия в Ниш, 1–17 март 1923 г. – *ИДА*, т. 67, 1994, 261–312.

¹³⁶ Архивни документи на Александър Стамболийски за борбата му в защита на националните интереси на България за Тракия и излаза на Бяло море (1919–1923). С., б.д., ръкопис, съхраняван в ПП на БЗНС, документ № 92; *Todorović, D.* Op. cit., p. 202.

Въпросът за Западните покрайнини не се повдига в Ниш. Действително, научавайки за предстоящата конференция, западнопокрайнци изготвят обширни изложения, чиято цел е да запознаят двустранната среща с проблемите на техния роден край. На 10 март 1923 г. се подготвя изложение, адресирано до „Председателя на комисията по изравняване на сръбско-българския спор“, носещо подписите на ръководните тела на Царибродското, Трънското и Босилеградското бежанско дружество в София – П. Апостолов, С. Симов, А. Антонов, М. Караджинев и Ас. Бояджиев. Припомняйки становището на международната разграничителна комисия, постановяващо промяна на старата граница между Югославия и България да не се извършва, те настояват: 1. Белград да се откаже от окупираните през есента на 1920 г. български области; 2. Тъй като това не е в правомощията на комисията, а и този въпрос е твърде сложен, то югославските власти да извършат най-належащото: а) да се възстановят и отворят всички български училища в окупираните области; б) да се даде пълна църковно-религиозна свобода на българското население там; в) да се създадат условия за безпрепятствено връщане на емигриралите във вътрешността на България българи от Западните покрайнини; г) да се спрат денационализаторските изяви на югославските власти спрямо българите – западнопокрайнци; д) да се уреди снабдяването на населението с продукти от първа необходимост по естествените за тия места дебушета; е) да се създаде сносен режим за ползване на двувластните имоти¹³⁷.

Нишкото споразумение безспорно представлява важен момент от българо-югославските отношения. Въпреки това обаче неговото значение не бива и да се надценява. Неоспорим факт е, че от поетите от България задължения по-голяма е изгодата за югославската страна. И все пак за българската държава това е пореден опит за нормализиране на отношенията между двете държави, посредством което българската

¹³⁷ От запазената документация не става ясно дали тези желания на западнопокрайнци стигат своя адрес. В архивата на МВнРИ се открива изпратеното от тях писмо, но дали то е препратено в Ниш, не се споменава нищо. Явно българските дипломати решават да съсредоточат вниманието си върху решаването единствено на въпросите, свързани с охраната на границата, без да засягат други. ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а. е. 1477, л. 276–278.

дипломация по-спокойно да се насочи към уреждането на останалите стоящи за разрешаване външнополитически въпроси. По този начин тя успява до известна степен да излезе и от наложената ѝ външнополитическа изолация. Доказателство за това е, че целият развой на отношенията между двете страни в следващата година и половина преминава именно в духа на постигнатото в Ниш.

* * *

През цялото си управление земеделското правителство се ръководи от желанието да разреши поне в известна степен проблемите на българския национален въпрос. В тази насока то концентрира всичките си усилия да използва до максимум възможностите, дадени му от Ньойския мирен договор. Ето защо се пристъпва към настояване да се приложи изпълнението на чл. 48 – излаз на Бяло море. Идеите на Стамболийски намират отражение във водената от него активна външна политика. За отбелязване е, че той непрекъснато поставя въпроса за автономия на Тракия и за излаза на България на Бяло море, като другите части на националния въпрос – македонският, добруджанският и западнопокрайнският, за известно време се изоставят. С решаването на този проблем, изтъква той, ще се получи така, че на Балканите ще настъпи мир. Едва тогава може да се мисли за някакви по-съществени ходове в по-нататъшните разговори между България и Югославия.

Политиката на земеделското правителство по националния въпрос, в частност и по западнопокрайнския, налага няколко извода:

Първо, всичките усилия на Стамболийски в областта на външната политика се насочват към мирна ревизия на Ньойския договор.

Второ, защитата на националните интереси се съсредоточава в отстояване на български излаз на Бяло море. Това се предопределя от регламентираното в чл. 48 на Ньойския договор. И тъй като записаното там е потвърдено от всички държави, сложили подписите си под договора, то е и единственото възможно нещо, на което българската дипломация може да се позове.

Трето, развитието на идеята за правилен подход към българския национален въпрос се разглежда в искането за възвръщане на Западна Тракия, а в отделни случаи и на Източна към България, или в даване на автономия за двете области.

Четвърто, изглаждането на българо-югославските спорове се приема за първа крачка към участието на България в изграждането на бъдеща Балканска федерация.

Пето, една от големите грешки на Стамболийски е, че той безрезервно възприема идеята за евентуално удовлетворяване на българските желания, без да отчита факта, че на това в Белград не спират да гледат като на своеобразна ревизия на Ньойския мирен договор — нещо, което те не могат дори за миг да допуснат. Антибългарската позиция на югославските управляващи намира поддръжка сред почти всички останали балкански правителства. Врѣх на подетия от Белград шовинизъм и антибългаризъм се явява осъществената през ноември 1920 г. окупация на западните български краища.

Шесто, правителството на Ал. Стамболийски на прѣв поглед като че ли се примирява с окупирането на Западните покрайнини. В действителност обаче то възприема тактиката, която, макар и илюзорна, се запазва през цялото време на управлението на БЗНС, че създаденото след 6 ноември 1920 г. положение ще бѣде временно. Въпреки че са направени редица опити западнопокрайнският въпрос да се поставя в центѣра на редица двустранни срещи, проявената от българска страна колебливост и нерешителност, както и многобройните външнополитически обстоятелствата не спомагат за неговото благоприятно разрешаване.